

INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA MATN TADQIQI

Turdaliyeva Dilfuza Soloxidinovna

PhD, Qo'qon Davlat pedagogika instituti doktoranti

Shokirova Marxabo Sharifovna

*Farg'ona davlat universiteti, Ingliz tili va adabiyoti fakulteti, Amaliy ingliz tili
kafedrası o'qituvchisi*

Hamidova Naziraxon Ne'matjon qizi

Farg'ona davlat universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz tilshunosligidagi matn tadqiqining taraqqiyot bosqichlari va bir nechta tilshunos olimlar tomonidan matn to'g'risidagi muhokamalar keltirilgan. Shuningdek, maqolada matn matnning yettita standarti (tamoyil)ga javob beradigan kommunikativ hodisa sifatida e'tirof etilgan hamda mana shu standart (tamoyil)lar atroflicha yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *matn, kontekst, gap, diskurs, mantiqiy bog'liqlik, maqsadlilik, maqbullik, informativlik, izchillik, kontekstuallik, intertekstuallik, kommunikativ hodisa, pragmatika, sotsiolingvistika.*

Annotation: *This article presents the development of textual studies in English linguistics and the discussions of text by several linguists. Also, in the article, the text is recognized as a communicative phenomenon that meets the seven standards (principles) of the text, and these standards (principles) are explained in detail.*

Key words: *text, context, sentence, discourse, logical connection, purposefulness, acceptability, informativeness, consistency, contextuality, intertextuality, communicative phenomenon, pragmatics, sociolinguistics.*

Анотация: *В данной статье представлены этапы развития текстологии в английской лингвистике и обсуждение текста несколькими лингвистами. Также в статье текст признается коммуникативным явлением, отвечающим семи нормам (принцип) ы текста, и эти нормы подробно объясняются.*

Ключевые слова: *текст, контекст, дискурс, разговаривать, логическая связь, целеустремленность, приемлемость, информативность, последовательность, контекстуальность, интерконтекстуальность, коммуникативное явление, прагматика, социолингвистика.*

Ushbu asrda lingvistik nazariyaning rivojlanishiga qarab shuni aytish mumkinki, olimlar gapni (Xomskiy va uning izdoshlari tomonidan rivojlantirilgan) tadqiq qilishdan ko'ra, matn tahlili nazariyasiga (Van Dijk, De Beaugrande va Dressler, Tannen) ko'proq e'tibor qarata boshladilar.

Ushbu o'zgarishning asosiy sabablaridan biri gapni tahlil qilishdagi cheklovlar bo'lib, ularni Jivon quyidagicha ta'riflaydi: Jivon: "ko'p sonli tilshunoslarga shu ma'lum bo'ldiki, o'zining kontekstidan maqsadsiz ajratib olingan gaplarning sintaksisini o'rganish metodi o'z samaradorligini yo'qotdi."²⁵ Verlich ham bir izohida "jumla grammatikalari o'quvchiga (chet tilini) til orqali muloqot qilish haqidagi butun voqeani aytmaydi"²⁶ degan fikrni qo'llab-quvvatlagan.

Matn hosil qilingan kontekstni hisobga olish zarur hisoblanadi, masalan, Gari tomonidan ifodalangan: "biz sintaktik yoki semantik jihatdan ularni nutq kontekstiga nisbatan tekshirmasdan tushunolmaydigan ayrim gap turlari ham bor".²⁷ Demak, sentensial nuqtai nazardan to'g'ri o'rganib bo'lmaydigan ba'zi hodisalar (deixis, anafora, aniqlik va noaniqlik, modallik va hokazo)ni tushuntirish uchun matnli tadqiqning ishlab chiqilganligi mantiqiy ko'rinadi. Braun va Yul keyinchalik quyidagilarni ilova qilishadi: "... so'nggi yillarda lingvistik satr (gap) kontekstni hisobga olmagan holda to'liq tahlil qilinishi mumkin degan fikr jiddiy so'roq qilinmoqda. Agar gap-grammatika haqida da'vo qilishni xohlasa, uning grammatikasi tomonidan ishlab chiqarilgan satrlarning tilning to'g'ri jumalari ekanligini ya'ni jumlaning "maqbulligi"ni aniqlashda, yana bilvosita kontekstga murojaat qilinadi. Axir, bizdan ma'lum bir satr "maqbul" yoki yo'qligini so'rashganda nima qilamiz? Biz zudlik bilan va tabiiy ravishda jim bo'lib, jumla maqbul ishlatilishi mumkin bo'lgan ba'zi holatlarni (ya'ni "kontekst") qurishga kirishmaymizmi?"²⁸

Matn tilshunosligi yo'nalishiga tilshunoslikni o'rganishda, ayniqsa tilda mavjud bo'lgan turli xil matnlarni o'rganishda muhim soha sifatida qaraladi.

Matnlarni lingvistik nuqtai nazardan o'rganishga turli xil yondashuvlar ilgari surildi-masalan. matn grammatikasi²⁹ va matn tilshunosligi³⁰ va diskurs tahlili³¹ va bu matnlarni o'rganishda faqat bitta yondashuvdan foydalanish qiyin degan tushunchani keltirib chiqardi. Shu munosabat bilan ushbu atamalarni farqlash muhimdir:

- Matn grammatikasi³² matnlarning grammatik tuzilmalarini tasvirlash mumkin bo'lgan modelni yaratishni maqsad qilgan (Xomskiyning transformatsion yondashuviga juda o'xshash).

- Kontrastli matn tilshunosligi³³ "matnlarning qanday yaratilishi va tushunilishini tasvirlashga bag'ishlangan bo'lim"³⁴ va Kristalga ko'ra esa: "... matnlarning xususiyatlarini aniqlash-ularning matnliligi yoki tuzilishini tashkil etadigan narsa..."³⁵

²⁵ Carstens, W.A.M. 1997. Afrikaanse tekslinguistiek. 'n Inleiding. (Afrikaans text linguistics. An Introduction.) Pretoria: JL van Schaik Akademies

²⁶ Werlich, E. 1976. A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer, p 14.

²⁷ Gary, N. 1976. A Discourse Analysis of certain Root Transformations in English. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club: Bloomington, Indiana.

²⁸ Brown, G. & G. Yule. 1983. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press

²⁹ Van Dijk, T.A. 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague: Mouton

³⁰ De Beaugrande, R.A. & W.U. Dressler 1981. Introduction to Text Linguistics. London: Longman.

³¹ Brown, G. & G. Yule. 1983. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press.

³² Van Dijk, T.A. 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague: Mouton

³³ De Beaugrande, R.A. & W.U. Dressler 1981. Introduction to Text Linguistics. London: Longman. Carstens, W.A.M. 1997.

Afrikaanse tekslinguistiek. 'n Inleiding. (Afrikaans text linguistics. An Introduction.) Pretoria: JL van Schaik Akademies.

³⁴ Donnelly, C. 1994. Linguistics for writers. Buffalo: SUNY Press.

-Diskurs tahlili³⁶ an'anaviy ravishda asosan yozma matnlarni tahlil qilishga sabab bo'ladi – ya'ni "... so'zlarni ijtimoiy o'zaro ta'sir sifatida tahlil qilish"³⁷ Biroq, "nutq" ni aniq aniqlash juda qiyin bo'lib tuyuladi - masalan, Shiffrin nutq tahliliga quyidagicha ta'rif beradi: "... tilshunoslikning eng keng, ammo eng kam aniqlangan sohalaridan biridir".³⁸

Umuman olganda, bu de Beaugrande va Dressler tomonidan ilgari surilgan yondashuv (ularning "Matn tilshunosligiga kirish" (1981) kitobida) matn tilshunosligi deb da'vo qilinganda ko'plab tilshunoslar ma'qullangan. Ushbu mualliflarga ko'ra, matn "... matnning yettita standartiga javob beradigan kommunikativ hodisa sifatida aniqlanadi".³⁹ Yetti standart (1995 yilda De Beaugrande tomonidan "principles" deb o'zgartirilgan) mantiqiy bog'liqlik, izchillik, maqsadlilik, maqbullik, informativlik, kontekstuallik va intertekstuallik deb ataladi.⁴⁰

Bu tamoyillarni quyidagicha ta'riflash mumkin:

-mantiqiy bog'liqlik: mantiqiy bog'liqlik matn jumllarining tarkibiy qismlari, ya'ni biz aslida eshitadigan va ishlatadigan so'zlarning o'zaro bog'liqligini (grammatik va leksik) tavsiflaydi. Halliday va Hasanga binoan, mantiqiy bog'liqlik "diskursdagi har qanday narsaning talqini nutqdagi boshqa narsalarga murojaat qilishni talab qilganda mavjud bo'ladi".⁴¹

De Beaugrande va Dressler bu borada quyidagicha sharh berishadi: "yuzaki komponentlar grammatik shakllar va konventsiyalarga ko'ra bir-biriga bog'liq bo'lib, birdamlik grammatik bog'liqliklarga bog'liq".⁴²

Izchillik, ehtimol, matnni o'rganishning har qanday shaklining asosiy tarkibiy qismidir, chunki agar matn to'liq tushunilmagan bo'lsa, "yaxshi" matn ishlab chiqarilmagan hisoblanadi. Matn tilshunosligi tadqiqotining maqsadi va vazifasi nima bitta matnni "maqbul", boshqasini 'nomaqbul' qilishini aniqlashga harakat qilishdir. Matnni nima aniq "izchil" qilishini aniqlash juda qiyin. Biroq, Nyubert va Shriv tomonidan ilgari surilgan tavsif juda foydali: "izchil matn o'quvchini matn orqali boshqarish uchun harakat qiladigan asosiy mantiqiy tuzilishga ega",⁴³ shuning uchun "u birlik hosil qila oladi"⁴⁴ va "matn bir-biriga bog'langanligini, uning mantiqiy ekanligini va shunchaki chalkash jumllar emasligini yuzaga chiqaradi."⁴⁵

Maqsadlilik va maqbullik odatda juft prinsiplar sifatida qaraladi. Har qanday matnda retseptorga ovozli ma'lumot berish niyatida bo'lgan produser mavjud. Retseptor, o'z navbatida, taklif qilingan matnni kommunikativ matn sifatida qabul qilishga tayyor bo'lishi

³⁵ Crystal, D. 1992. An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages. Oxford: Basil Blackwell.

³⁶ Renkema, J. 1993. Discourse studies. An introductory textbook. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

³⁷ Schiffrin, D. 1994. Approaches to Discourse. Oxford: Basil Blackwell, p 419

³⁸ Schiffrin, D. 1994. Approaches to Discourse. Oxford: Basil Blackwell

³⁹ De Beaugrande, R.A. & W.U. Dressler 1981. Introduction to Text Linguistics. London: Longman, p 3.

⁴⁰ De Beaugrande, R.A. 1995. Text linguistics. In: Verschueren, J. e.a. (eds.) 1995. Handbook of Pragmatics, Manual. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. pp. 536-544.

⁴¹ Halliday, M.A.K. & R. Hasan 1976. Cohesion in English. London: Longman, p 11.

⁴² De Beaugrande, R.A. & W.U. Dressler 1981. Introduction to Text Linguistics. London: Longman, p 74.

⁴³ Neubert, A. & G. Shreve 1992. Translation as Text. Kent, OH: Kent State University Press, p 94.

⁴⁴ Hatch, E. 1992. Discourse and Language Education. Cambridge/New York: Cambridge University Press, p 209.

⁴⁵ McCarthy, M. 1991. Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, p 26.

kerak. Buni amalga oshirish uchun ham produser, ham adresat pragmatik kooperativ prinsipiga rioya qilishlari kerak, unda mo'ljallangan muloqotning muvaffaqiyatli bo'lishiga imkon berish uchun maksimal harakat qilish kerak. Shuning uchun pragmatik prinsiplarni bilish matnning ushbu jihatini "ishlatadi" yoki yo'q qiladi.

Informativlik keng ma'noda matn qismlarining kommunikativ qiymatga ega bo'lishi bilan bog'liq. Masalan: oltin qurolli odam kabi aniq ibora u yoki sen kabi olmoshlarga qaraganda ko'proq kommunikativ ahamiyatga ega. Bu yerda informativlik tizimlarini bilish ("kommunikativ dinamizm" tushunchasi), shuningdek sintaktik iboralarning informativlik qiymatini bilish juda muhimdir.

Kontekstuallik nutqning har qanday turida kontekst bajaradigan vazifaga e'tiborini qaratadi. Trask bu borada "har bir aytilgan yoki yozilgan matnning o'ziga xos xususiyatlari ba'zi bir kontekstda foydalanganda ochiladi".⁴⁶ Bu amalda shuni anglatadiki, til ishlatilgan har qanday vaziyatda nutq sifati va ta'siri ishtirokchilar tomonidan baham ko'rilgan kontekstual bilimlar bilan belgilanadi. Tildan foydalanishning bu jihati pragmatika va sotsiolingvistika fanlarida o'rganiladi. Pragmatika nutq ishtirokchilari tilni ishlatish orqali nimani amalga oshirishni niyat qilganiga (ma'lum bir sharoitda qanday nutq akti amalga oshiriladi) va sotsiolingvistika ishtirokchilarning (inson sifatida va ular faoliyat ko'rsatadigan muhitda) rolini bilishni aniqlashga qaratilgan.

Intertekstuallik-bu tekstuallikning barcha tamoyillarining eng kam darajadagi lingvistik prinsipi. Ushbu tamoyil odatda adabiyotni o'rganish bilan bog'liq va bu tom ma'noda bitta matnning shakllanishi va tushunilishiga unga o'xshash boshqa matnning tuzilishi ta'sir qilishini anglatadi.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, til murakkab qurilishli ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarga fikrlash, fikrlashuv quroli sifatida xizmat qiladi.

REFERENCES:

1. Brown, G. & G. Yule. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
2. Carstens, W.A.M. 1997. *Afrikaanse tekslinguistiek. 'n Inleiding. (Afrikaans text linguistics. An Introduction.)* Pretoria: JL van Schaik Akademies
3. Crystal, D. 1992. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Oxford: Basil Blackwell.
4. De Beaugrande, R.A. & W.U. Dressler 1981. *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman, p 74.
5. De Beaugrande, R.A. 1995. *Text linguistics*. In: Verschueren, J. e.a. (eds.) 1995. *Handbook of Pragmatics, Manual*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. pp. 536-544.
6. Donnelly, C. 1994. *Linguistics for writers*. Buffalo: SUNY Press.

⁴⁶ Trask, R.L. 1995. *Language: The Basics*. London/New York: Routledge, p 68.

7. Gary, N. 1976. A Discourse Analysis of certain Root Transformations in English. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club: Bloomington, Indiana.
8. Halliday, M.A.K. & R. Hasan 1976. Cohesion in English. London: Longman, p 11.
9. Hatch, E. 1992. Discourse and Language Education. Cambridge/New York: Cambridge University Press, p 209.
10. McCarthy, M. 1991. Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, p 26.
11. Neubert, A. & G. Shreve 1992. Translation as Text. Kent, OH: Kent State University Press, p 94
12. Renkema, J. 1993. Discourse studies. An introductory textbook. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
13. Schiffrin, D. 1994. Approaches to Discourse. Oxford: Basil Blackwell, p 419
14. Schiffrin, D. 1994. Approaches to Discourse. Oxford: Basil Blackwell
15. Trask, R.L. 1995. Language: The Basics. London/New York: Routledge, p 68.
16. Van Dijk, T.A. 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague: Mouton
17. Werlich, E. 1976. A Text Grammar of English. Heidelberg: Quelle & Meyer, p 14.